

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i5.920>*О. І. Андрухів**orcid.org/0000-0003-4871-0143**доктор юридичних наук, доцент,**професор кафедри права**Закладу вищої освіти «Університет Короля Данила»*

ПРАВОВІ ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ РАДЯНІЗАЦІЇ ГАЛИЧИНИ В 1939–1941 РОКАХ

Постановка проблеми. «Пакт Молотова-Ріббентропа» і договір «Про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною» 1939 р. стали правовими підставами для нападу на Польщу та анексії частини її території. До СРСР, за умовами договору, відійшли території Західної Білорусії та Західної України за винятком Лемківщини, Ярославщини, частини Підляшшя, Надсяння, Полісся, Холмщини, Белзчини та Рава-Руського повіту, що залишилися в німецькій окупаційній зоні (близько 16 тис. км² і 1,2 млн осіб, з яких половина – етнічні українці) [12, с. 18].

З огляду на те, що процес інкорпорації мав чітке правове та ідеологічне підґрунтя, адже, з одного боку, для приєднання Галичини в СРСР використовували норму міжнародного права, за якою скасовувалася дія міждержавних договорів, якщо держава-контрагент припинила існування. Формально влада СРСР не порушила міжнародних договорів і пакту про ненапад між СРСР та Польщею від 25 липня 1932 р., дію якого 5 травня 1934 року продовжено до 31 грудня 1945 р. З іншого боку, ідеологічна та історична складові частини інкорпорації Галичини втілено владою СРСР шляхом упровадження так званої «російської ідеї», сформованої ще у XIV ст. І. Калитою, яка передбачала «збирання руських земель» [17]. Але, якщо для царської Росії прерогативою було об'єднання усіх слов'янських земель, особливо українських, то Й. Сталіна цікавили лише нові території, що мали стати буферною зоною з Європою і одночасним плацдармом для подальшої військової агресії на захід.

Встановлення радянської влади на новоприєднаних територіях призвело до численних репресій, порушення прав людини. Вивчення таких процесів має наукову і суспільну актуальність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській історико-правовій науці впродовж останніх десятиліть кардинально змінився підхід до трактування питання інкорпорації західноукраїнських земель СРСР у 1939 р., а також до характеристики політики радянської. Причиною цього став як відхід від усталених у радянський

період ідеологем, так і відкриття нових архівних матеріалів.

Загальною теоретичною базою нашого дослідження стали публікації І. Біласа, В. Гараця, М. Головка, С. Коваленка, С. Кондратюка, Я. Кондратьєва, В. Макаруча, П. Михайленка, В. Сергійчука, Ю. Сороки, С. Шабалова та ін.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є визначення основних закономірностей політики радянської західноукраїнських земель, зокрема Галичини у 1939–1941 рр., та вирішення радянською владою питання дитячої безпритульності та бездоглядності.

Виклад основного матеріалу. Одним із перших кроків радянської влади на новоприєднаних територіях були дії, пов'язані з переміщенням окремих груп населення. Це було пов'язано з тим, що новостворений кордон між Німеччиною та СРСР не враховував національну складову частину, як наслідок, 16 листопада 1939 р. було укладено угоду «Про евакуацію українського і білоруського населення з території колишньої Польщі, що відійшла до сфери державних інтересів Німеччини і німецького населення з території колишньої Польщі, що відійшла до сфери державних інтересів СРСР» [13, с. 29–30]. Взаємні міграційні процеси, передбачені п. 2 та 3 ст. 1 згаданої угоди, були примусовими [13, с. 40].

Ця політика стала першим кроком радянської новоприєднаних територій, що здійснювалася під контролем Червоної армії, працівників НКВС та радянсько-партійних «спеціалістів», які прибули з Червоною армією. Вже 8 вересня 1939 р. видано наказ народного комісара НКВС СРСР Л. Берії, у якому наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова зобов'язували створити оперативно-чекістські групи з когорти досвідчених співробітників НКВС та Прикордонних військ НКВС для виконання відповідальних оперативних завдань у західних регіонах. 15 вересня 1939 р. затверджено директиву НКВС СРСР «Про організацію роботи у звільнених районах західних областей України і Білорусії», в якій зазначено, що працівники органів внутрішніх справ «мають проводити спільні дії в тісному

контакти з військовим командуванням і під керівництвом тимчасових управлінь» [1, с. 46]. Директивою передбачено створення апарату НКВС на території, що контролювалася Червоною армією.

У згаданій вище директиві не йшлося про боротьбу з дитячою безпритульністю та бездоглядністю, хоча в СРСР ще у 1930-х рр. саме органи системи НКВС призначено відповідальними за цю ділянку роботи. Основні повноваження і функції новоствореної системи передбачали захоплення і контроль над усіма пунктами зв'язку, приміщень державних і приватних банків, скарбниці, усіх сховищ державних і приватних цінностей, державних архівів (насамперед архівів жандармерії і філіалів 2-го відділу генштабу), надання допомоги політвідділам армії і прикомандированим до них працівникам щодо негайних захоплень типографій, редакцій газет, складів паперу, налагодження видавництва газет; арешт найбільш ревних представників державної адміністрації (керівників місцевої міліції, жандармерії, прикордонної охорони і філіалів 2-го відділу генштабу, воевод та їх помічників), керівників контрреволюційних партій, керівників та активних учасників білогвардійських емігрантських монархічних організацій [1, с. 47].

Окремо вказано на необхідність захоплення в'язниць та перевірки складу ув'язнених. Дозволено звільнити усіх арештованих за революційну та іншу «антидержавну діяльність». Натомість ув'язнених членів контрреволюційних організацій пропонувалося взяти на особливий контроль. Уся робота спрямовувалася на попередження будь-яких проявів диверсійної діяльності та забезпечення охорони громадського порядку й об'єктів критичної інфраструктури (електростанцій, водопроводів, продовольчих складів, елеваторів і сховищ пального). З метою недопущення антирадянських виступів населення наказано провести реєстрацію і вилучення в цивільного населення вогнепальної зброї, вибухових речовин і радіопередавачів...» [10, с. 163].

21 вересня 1939 р. Л. Берія видав черговий наказ «Про оперативно-чекістські заходи в Західній Україні», в якому вимагав «негайно приступити до формування оперативних груп НКВС, дотримуючись існуючого адміністративного поділу і не розпорюючи сили у другорядних населених пунктах» [1, с. 47]. У регіон направлено спеціальні опергрупи військових та 420 оперативних працівників з інших областей УРСР. Це були своєрідні «штурмові загони», які мали організувати плацдарм для створення тимчасових органів влади та НКВС на здобутих Червоною армією територіях.

Упродовж 1939–1941 рр. на території інкорпорованої Галичини відбувалося формування органів радянської влади, зокрема міліції та силових

структур, та проводилися заходи щодо громадської безпеки і попередження контрреволюційної і антирадянської діяльності. У жодному з офіційних наказів, розпоряджень чи вказівок вищого республіканського керівництва не згадано про проблему безпритульних та бездоглядних дітей.

Упровадження радянської системи права на західноукраїнських землях здійснювалося оперативним, оскільки до цього процесу залучали політвідділи військових частин Українського фронту та радянсько-партійних працівників, що прибули. 3 жовтня 1939 р. створено обласні тимчасові управління з центрами у Львові, Станіславі, Тернополі, Луцьку. Їм підпорядковувалися міські й повітові тимчасові управління та волосні й сільські комітети [3, с. 45]. У процесі встановлення радянської влади на новоприєднаних територіях був посилений тиск влади на усталене в міжвоєнний період право націй на самовизначення [9, с. 98]. Радянська влада застосувала власний метод реалізації права на «самовизначення» шляхом проведення «виборів» представницьких органів, які в односторонньому порядку зверталися з проханням «захистити» західноукраїнські землі та прийняти до складу УРСР і СРСР [1, с. 48]. Тобто це не був плебісцит усього населення, а «воля» прихильників радянської влади. Ймовірно, що думка мешканців регіону кардинально відрізнялася від рішення Народних Зборів Західної України 22 жовтня 1939 р.

Цікавим є правовий статус Народних Зборів Західної України, які стали тимчасовим органом для здійснення інкорпорації регіону до складу УРСР. Їхніми основними функціями були:

- затвердження процесу захоплення земель поміщиків селянськими комітетами;
- визначення типу нової влади – радянська чи буржуазна (ця норма була формальна, оскільки не передбачала жодного волевиявлення народу чи альтернативи для радянської форми влади);
- вирішення питань щодо входження українських областей до складу УРСР [7, с. 76].

Натомість 1 жовтня 1939 р. політбюро ЦК ВКП(б) СРСР ухвалило постанову про скликання так званих Українських народних зборів із виборних уповноважених делегатів західних областей України [16]. Військовою радою Українського фронту затверджено «Положення про вибори до Українських Народних Зборів Західної України», які мали відбутися 22 жовтня, а уже 26–28 жовтня 1939 р. планувалося провести перше засідання. Положення про вибори мало демократичний характер, оскільки осіб, старших 18 років, було наділено виборчими правами. Однак передбачено низку обмежень стосовно осіб, які могли бути обраними до Народних Зборів, бо останні мали одногосно підтримати ідею «возз'єднання» Західної України із СРСР.

Було вжито превентивних заходів шляхом арештів свідомої частини української та польської інтелігенції, яка протистояла радянській владі. З 92,8% осіб, які мали право голосу, за пропонування кандидатів до Народних Зборів проголосували 90,4% виборців [11]. На нашу думку, результати виборів однозначно перебільшені, але навіть у цьому випадку не було абсолютної підтримки пропонованих радянською владою кандидатів.

Загалом із-поміж членів Народних зборів 98 депутатів були членами ВКП (б) та громадянами СРСР [8, с. 9].

1 листопада 1939 р. на позачерговій V сесії Верховної Ради СРСР прийнято Закон «Про включення Західної України до складу СРСР із возз'єднанням її з Українською РСР», а 13 листопада це рішення закріплено на позачерговій третій сесії ВР УРСР ухвалою Закону «Про прийняття Західної України до складу УРСР» [1, с. 48].

27 листопада 1939 р. на підставі спільних постанов ЦК КП(б)У і РНК УРСР «Про утворення Львівської, Дрогобицької, Волинської, Станіславської, Тернопільської і Рівненської областей в складі УРСР» та «Про розмежування областей УРСР і БРСР» затверджено новий адміністративно-територіальний устрій. Площа шести новостворених областей становила понад 88 тис. км², а наприкінці 1940 р. тут проживало 7 млн 838 тис. 500 осіб [15, с. 17].

Першими кроками радянської влади в Галичині було формування партійної структури і системи органів місцевої влади. 24 березня 1940 р. проведено вибори депутатів до Верховної Ради СРСР та УРСР, а 15 грудня того ж року – до місцевих рад, що юридично діяли як адміністративні одиниці з 20 січня 1940 р. Цей розрив у часі між двома акціями зумовлений кількома факторами: по-перше, не було довіри до населення і зарано проведені вибори до місцевих рад могли дати непрогнозовані результати; по-друге, республіканське радянсько-партійне керівництво не змогло надіслати в західні області достатню кількість спеціалістів для створення місцевих органів влади за стандартами СРСР [4, с. 204–205]. Значна частина місцевих жителів не влаштувала владу з тієї причини, що вони не довели свою «відданість пролетарській революції» та не засвідчили «знання» основ марксизму-ленінізму, історії компартії, тобто поки люди не були ідеологічно заангажовані та віддані радянській владі.

Паралельно з формуванням нової правової системи в регіоні здійснювалися кардинальні соціально-економічні реформи, які мали на меті повністю інтегрувати приєднані території до загальноукраїнського господарського комплексу. Ці перетворення були традиційними для радянської дійсності 1920–1930-х рр., а тому провокували народне невдоволення і стали причиною

появи дитячої безпритульності та бездоглядності. Після перших хвиль репресій без опіки залишилися тисячі дітей.

Політика радянзації зумовила запровадження специфічних термінів, які мали правову основу та стосувалися проблеми дитячої безпритульності та бездоглядності. Одним із таких понять є «ворог народу». Уперше його вжито 19 грудня 1917 р. в інструкції Наркомату юстиції РСФФР «Про революційний трибунал, його склад, справи, які підлягають його віданню, винесення ним покарань і про порядок ведення його засідань» [14, с. 21]. Осіб, кваліфікованих як «ворог народу», визнавали зрадниками держави і засуджували до вищої міри покарання. Відповідно до декрету РНК РСФФР «Соціалістична вітчизна в небезпеці» від 21 лютого 1918 р. осіб, визнаних «ворогами народу», дозволено «розстрілювати на місці без суду» [6, с. 291–292].

Поняття «ворог народу» було затверджено в Кримінальному кодексі УРСР 1927 та 1934 рр. і передбачало поділ правопорушників на дві категорії. До першої застосовували найвищу міру покарання, а до другої – ув'язнення в трудово-виправних закладах. З'явилось ще одне цікаве поняття «родинне заручництво». Цей феномен отримав чітке юридичне визначення в постанові Політбюро ЦК ВКП(б) від 5 липня 1937 р. 15 серпня 1937 р. видано наказ НКВС СРСР, згідно з яким дружин «ворогів народу» позбавляли волі на 5–8 років. Також арешт застосовувався і до неповнолітніх осіб, яким виповнилося 15 років [5, с. 106–110]. Таким чином, упроваджено поняття «діти ворога народу», «діти зрадника батьківщини». Це було «клеймом» для неповнолітнього, якого неможливо було позбутися навіть відданою службою на користь радянської держави.

Таким чином, політика радянзації в західних областях УРСР супроводжувалася порушенням прав людини, зокрема й неповнолітніх. При цьому жодних заходів щодо протидії поширенню безпритульності та бездоглядності дітей не здійснювалося. Однозначно можна говорити, що таке явище мало місце, оскільки відповідно до офіційних архівних відомостей від осені 1939 р. до червня 1941 р. із західних областей репресовано за політичними ознаками, без суду і слідства та депортовано у східні райони СРСР 1 173 000 осіб [1, с. 50]. Оскільки малолітні та неповнолітні не підлягали депортації, вони автоматично ставали бездоглядними та безпритульними.

Окрім депортованих, значну кількість осіб, які відбували покарання у в'язницях регіону, розстріляли в перші дні радянсько-німецької війни. У телеграмі, надісланій начальникам в'язниць 24 червня 1941 р. заступником наркома НКВС СРСР В. Чернишова, вказано, що «згідно з розпорядженням Л. Берії, за списками, затвердженими

прокурором, розстріляти всіх осіб, які перебувають під слідством, засуджених за контрреволюційні злочини, а також осіб, які допустили розтрати у великих розмірах» [2, с. 128–129].

Репресії та депортації, які здійснювала радянська влада у західних областях УРСР, однозначно можна кваліфікувати як геноцид проти населення іноземної держави, оскільки перші ешелони із засудженими відправлено на схід задовго до ухвалення Народними Зборами 26–28 жовтня 1939 р. рішень про «возз'єднання» Західної України з УРСР і СРСР та їх юридичного закріплення цього рішення позачерговими сесіями Верховних Рад СРСР і УРСР.

Висновки. Таким чином, процес інкорпорації західноукраїнських земель до складу УРСР відбувся на підставі «Пакту Молотова-Ріббентропа». З юридичної позиції Німеччина та СРСР не порушували чинних на той час норм міжнародного права. Крім того, окупацію Галичини обґрунтовували з історичної та ідеологічної точок зору. Незважаючи на жорстку політику радянської влади, репресії та депортації, мали місце і позитивні наслідки, відроджено підстави соборності українських земель. Починаючи з жовтня 1939 р., впроваджувалися радянські норми права та нова адміністративно-територіальна система, яка спиралася на силові органи та норми кримінального права, що кваліфікували усіх противників влади як «ворогів народу». З'явився термін «діти ворогів народу» – контингент безпритульних та бездоглядних дітей, батьків яких звинувачено у зраді, розстріляно чи депортовано на схід. Упродовж першої хвили радянської влади 1939–1941 рр. радянське керівництво не приділяло жодної уваги проблемі дитячої безпритульності та бездоглядності.

Література

1. Андрухів О.І. Історико-правова характеристика «першої радянської» західноукраїнських земель (1939–1941 рр.). *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2015. Вип. 11. С. 45–51.
2. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 т. Київ : «Либідь» – «Військо України», 1994. Кн. 1. 422 с.
3. Гараць В.Й. та ін. Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації / Редкол. П.Д. Сардарчук та ін. Ужгород : Карпати, 1979. 312 с.
4. Головка М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр. : монографія. Київ : Олан, 2004. 704 с.
5. ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917–1960 / под ред. А.Н. Яковлева ; сост. А. И. Кокурин, Н.В. Петров ; науч. ред. В.Н. Шостаковский. Москва : Материк, 2000. 888 с.
6. Декреты Советской власти. Москва : Политиздат, 1964. Т. 3. 364 с.
7. Коваленко С.С. История возникновения и развития детских домов Украинской ССР в период с 1917–1929 гг. : автореф. дис. ... канд. пед. наук ; Киевский педагогический университет. Киев, 1954. 13 с.
8. Кондратюк С. Народні Збори Західної України. *Право України*. 1999. № 10. С. 8–12.
9. Макарчук В.С. Державно-територіальний статус західноукраїнських земель у період Другої світової війни (1939–1945 рр.) : історико-правове дослідження. Київ : Атіка, 2007. 368 с.
10. Михайленко П.П., Кондратьєв Я.Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах: У 3-х т. Київ : Генеза, 1997. Т. 2: 1926–1945. 412 с.
11. Політична історія України. ХХ ст. : у 6 т. / редкол. І.Ф. Курас (голова) та ін. Київ : Генеза, 2002–2003. Т. 4. 584 с.
12. Сергійчук В.І. Правда про «золотий вересень» 1939-го. Київ : Українська Видавнича Спілка, 1999. 128 с.
13. Сергійчук В.І. Трагедія українців Польщі. Тернопіль : Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1997. 440 с.
14. Советская прокуратура в важнейших документах. Москва : Юриздат, 1955. 508 с.
15. Сорока Ю. Населення Західної України у 1939–1941 рр.: депортації, заслання, вислання. *Етнічна історія народів Європи*. 2002. Вип. 12. С. 16–20.
16. Филиппов С.Г. Деятельность органов ВКП(б) в западных областях Украины и Белоруссии в 1939–1941 гг. URL: <http://www.memo.ru/history/polacy/filipp1.htm>.
17. Шабалов С. Об Опеке и попечительстве. *Еженедельник советской юстиции*. 1925. № 9. С. 214–215.

Анотація

Андрухів О. І. Правові причини та наслідки радянської Галичини в 1939–1941 роках. – Стаття.

У статті розкриваються основні засади реалізації політики «радянської» західноукраїнських земель, зокрема Галичини у 1939–1941 рр., та вирішення радянською владою питання дитячої безпритульності та бездоглядності. Встановлено, що одним із перших кроків радянської влади на новоприєднаних територіях були дії, пов'язані з переміщенням окремих груп населення. Упровадження радянської системи права на західноукраїнських землях здійснювалося оперативно, оскільки до цього процесу залучали політвідділи військових частин Українського фронту та радянсько-партійних працівників, що прибули. Так, протягом 1939–1941 рр. на території інкорпорованої Галичини відбувалося формування органів радянської влади, зокрема міліції та силових структур, та проводилися заходи щодо громадської безпеки і попередження контрреволюційної і антирадянської діяльності. У жодному з офіційних наказів, розпоряджень чи вказівок вищого республіканського керівництва не згадано про проблему безпритульних та бездоглядних дітей. Першим кроком радянської влади в Галичині було формування партійної структури і системи органів місцевої влади. 24 березня 1940 р. проведено вибори депутатів до Верховної Ради СРСР та УРСР, а 15 грудня того ж року – до місцевих рад, що юридично діяли як адміністративні одиниці з 20 січня 1940 р. Паралельно з формуванням нової правової системи в регіоні здійснювалися кардинальні соціально-економічні реформи, які мали на меті повністю інтегрувати приєднані території до загальноукраїнського господарського комплексу. Ці перетворення були традиційними для радянської дійсності 1920–1930-х рр., а тому провокували

народне невдоволення і стали причиною появи дитячої безпритульності та бездоглядності. Після перших хвиль репресій без опіки залишилися тисячі дітей. Констатовано, що політика радянзації зумовила запровадження специфічних термінів, які мали правову основу та стосувалися проблеми дитячої безпритульності та бездоглядності. Одним із таких понять є «ворог народу». Поняття «ворог народу» було затверджене в Кримінальному кодексі УРСР 1927 та 1934 рр. і передбачало поділ правопорушників на дві категорії. До першої застосовували найвищу міру покарання, а до другої – ув'язнення в трудово-виправних закладах. Таким чином, політика радянзації в західних областях УРСР супроводжувалася порушенням прав людини, зокрема й неповнолітніх. При цьому жодних заходів із протидії поширенню безпритульності та бездоглядності дітей не здійснювалося.

Ключові слова: дитяча бездоглядність, радянська, західноукраїнські землі, репресії, постанова, правові заходи.

Summary

Andrukhiv O. I. Legal causes and consequences of the Sovietization of Galicia in 1939–1941. – Article.

The article reveals the basic principles of the policy of «Sovietization» of Western Ukrainian lands, in particular Galicia in 1939–1941 and the solution of the Soviet authorities' issue of child homelessness and neglect. It has been established that one of the first steps taken by the Soviet authorities in the newly annexed territories was to relocate certain groups of the population. The introduction of the Soviet system of law in the western Ukrainian lands was carried out promptly, as the political departments of the military units of the Ukrainian Front and the Soviet party workers who arrived were involved in

this process. Thus, during 1939–1941, Soviet authorities, in particular the police and law enforcement agencies, were formed on the territory of incorporated Galicia, and measures were taken to ensure public safety and prevent counter-revolutionary and anti-Soviet activities. None of the official orders, decrees or instructions of the top republican leadership mention the problem of homeless and neglected children. The first steps of the Soviet government in Galicia were the formation of the party structure and system of local government. On March 24, 1940, elections were held to the Supreme Soviet of the USSR and the Ukrainian SSR, and on December 15 of the same year to local councils, which had been legally operating as administrative units since January 20, 1940. economic reforms aimed at fully integrating the annexed territories into the all-Ukrainian economic complex. These transformations were traditional for the Soviet reality of the 1920s and 1930s, and therefore provoked popular discontent and caused the emergence of child homelessness and neglect. After the first waves of repression, thousands of children were left without care. It was stated that the policy of Sovietization led to the introduction of specific terms that had a legal basis and related to the problem of child homelessness and neglect. One such concept is “enemy of the people”. The concept of “enemy of the people” was approved in the Criminal Code of the USSR in 1927 and 1934 and provided for the division of offenders into two categories. The former was sentenced to the maximum penalty, while the latter was sentenced to imprisonment in correctional facilities. Thus, the policy of Sovietization in the western regions of the USSR was accompanied by violations of human rights, including of minors. At the same time, no measures were taken to counteract the spread of homelessness and neglect of children.

Key words: child neglect, Sovietization, Western Ukrainian lands, repressions, resolution, legal measures.